

symbols give grounds for claiming the existence of a special group of non-equivalent vocabulary – realia-mythologemes or lingvo-international concepts, axiological images, nationally significant symbols, etc. The peculiarities of national character find expression in the micropolis of primordial linguistic formations on the designation of the most essential words-definitions for Ukrainians. Each of these nominations has an extensive system of primary and secondary values, characterized by broad associative connections, the ability to perform cognitive functions of metaphorization, personalization, enhanced ability to integrate into a variety of contexts, to form stable conversions.

It was found that the non-equivalent vocabulary reflects national and cultural uniqueness of language at the lexical level, calls such concepts and phenomena in certain cultures that are not attached to any other. Thanks to this lexicon, as one of the important indicators of national and linguistic identity of the ethnic communities we observe not only the differences in naming fragments of reality, but also the culture in general, living conditions of native speakers.

Key words: language of literary text, equivalentless lexics, realia, language image of the world, artistic text.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 929: [32+37] (477.53)Котляревський

Людмила Чередник

ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті досліджено важливі аспекти громадської та педагогічної діяльності класика української літератури І. П. Котляревського в руслі передових європейських ідей просвітництва.

Ключові слова: педагогіка, просвітницька ідеологія, громадська діяльність, моральне вдосконалення, ідеї гуманізму, християнський світогляд.

Іван Петрович Котляревський більше відомий як український письменник, поет, драматург, фундатор нової української літератури, хоч його громадська й педагогічна діяльність є не менш значущою.

Творчість І. П. Котляревського достатньо досліджена багатьма поколіннями учених, серед яких слід назвати праці І. Стешенка («І. П. Котляревський, автор української “Енеїди” (критическая биография)», 1902), Б. Грінченка («Оповідання про Івана Котляревського», 1902), М. Василенка («К биографии И. П. Котляревского», 1902), І. Тобілевича (Карпенка-Карого) («Наталка Полтавка». Сторінка з споминів», 1903), П. Волинського («І. П. Котляревський», 1951), П. Хропка («Іван Котляревський. Біографічний нарис», 1969), Л. Медведовського («Декабристи на Полтавщині», 1960), Є. Кирилюка («Іван Котляревський. Життя і творчість», 1981), П. Ротача («Іван Котляревський у листуванні», 1994), В. Шевчука («“Енеїда” Івана Котляревського в системі літератури українського бароко», 1998), В. Мацапури («Три “Енеїди”: діалог через віки», 2003), С. Павличко («Культурні дискурси кінця століття: Котляревський,

двохсотліття української літератури та її вороги», 2009) та багатьох інших. Значно менше окремих досліджень, які б висвітлювали громадську та педагогічну діяльність Івана Петровича, хоч у багатьох біографічних виданнях висвітлено деякі аспекти цієї проблеми. **Метою** нашої статті є узагальнення й систематизація матеріалів із цього питання.

Слід зауважити, що Котляревський майже половину свого свідомого життя присвятив вихованню дітей і молоді.

Зазначимо, що епоха, у яку жив письменник, характеризується поширенням у колах дворянської інтелігенції просвітницької ідеології. Відомо, що найбільш видатними педагогами того часу, які втілювали її в тодішніх навчальних закладах, були І. Бецької, Ф. Янкович, М. Новиков. Чималий вплив на формування педагогічних поглядів письменника мала і спадщина великого українського філософа, педагога й поета Г. Сковороди, який у своїх творах виступав проти схоластичного навчання, у центр уваги ставив розумовий розвиток людини, необхідний для пізнання навколишнього світу й самого себе в ньому, метою життя особистості вважав «досягнення вищих добродійностей» [10, с. 245], говорив про необхідність виховання в дитини любові до людей, до праці. І. Котляревський із великим інтересом сприймав педагогічні погляди сучасників, а в розвитку деяких із них зробив навіть значний крок уперед.

Дослідники життя і творчості письменника часто вказують на той факт, що педагогічну діяльність він розпочав ще в роки навчання в Полтавській

семінарії (1780–1789), під час вакацій навчаючи поміщицьких дітей, що було для семінаристів «звичним явищем у зв'язку з убогим забезпеченням» [3, с. 18]. Після закінчення семінарії, покинувши чиновницьку службу, він працював домашнім учителем у поміщицьких родинах, переважно в Золотоніському повіті на Полтавщині. Здебільшого праця домашнього вчителя була досить нелегкою: поміщики часто використовували його для виконання різних інших, далеко не педагогічних, обов'язків, наприклад, для догляду за садом, праці в конторі, господарських доручень. Оскільки Котляревський заздалегідь подбав про документ, який свідчив, що він є дворянином Полтавського повіту, то ставлення до нього було по-блажливим – на панщину не гнали. Перебуваючи серед простого люду, він спостерігав за народними звичаями, обрядами, записував численні перекази й повір'я, відвідував зібрання селян, досить часто, переодягнений, особисто брав у них участь, уважно слухав і занотовував у записник слова рідної мови. Згодом усі ці записи та спостереження виллюються в дивовижні й самобутні вірші «Енеїди».

У кінці XVIII – на початку XIX століття в Петербурзі та Москві відкривалися середні навчальні заклади різного профілю, зокрема так звані «Виховні будинки» для дітей-сиріт і підкинутих немовлят, виховні будинки шляхетних дівчат, такі ж установи при кадетських корпусах, Пажеському корпусі, Академії мистецтв тощо. За клопотанням генерал-губернатора, князя О. Куракіна, Будинок для виховання дітей бідних дворян було відкрито і в Полтаві. Зазначимо, що проєкт цього закладу, за пропозицією князя, створив відомий поет В. Капніст, який виконував деякий час обов'язки директора училищ Полтавської губернії. Відомо, що у процесі роботи він глибоко вивчав досвід європейських просвітників і найважливіші концепції їхньої ідеології закладів у програму навчання й розвитку майбутніх вихованців.

З біографії І. Котляревського відомо, що він не зміг влаштуватися на службу в Петербурзі й тому 1808 року повернувся до Полтави. Тут вирішив служити полтавській громаді на засадах благодійності у просвітицькому розумінні, займаючись «добротворенням» [2, с. 188]. Письменнику вдалося здійснити свою мрію.

У 1810 році І. П. Котляревському запропонували посаду наглядача в полтавському Будинку для виховання дітей бідних дворян. За свідченням І. Павловського, йому довелося виконувати найрізноманітніші обов'язки – «вести дім, штат, відповідати за речі, книги, гроші, матеріали» [12, с. 56].

Займаючись педагогічною діяльністю, письменник виявив себе як гуманіст і демократ. Він приязно ставився до дітей, через твори літератури й мистецтва прагнув виховати в них кращі моральні якості. Його

педагогічні думки були пройняті духом народності, формувалися на основі кращих традицій народної педагогіки та ідей просвітництва. Котляревський був прихильником гармонійного розвитку й усебічного виховання підростаючого покоління. На своїй посаді піклувався про розумове й естетичне виховання, про розвиток у дітей літературного й мистецького смаку. Виступаючи з гуманістичних позицій, схвалював гуманні методи впливу на дитину, надаючи перевагу розповіді, бесіді, роз'ясненню матеріалу, цінував особистий приклад та авторитет педагогів у справі виховання. Як послідовний гуманіст, Котляревський рішуче виступав проти заходів фізичного впливу на дітей. Він закликав своїх колег у кожній дитині бачити позитивні якості, на які й слід спиратися у вихованні, долаючи будь-який негатив, що заважає моральному вдосконаленню особистості. Тож не дарма в Полтаві линула слава про І. П. Котляревського як про доброго, чесного, умілого вихователя молодого покоління, високоєрудованого вчителя.

Біографи письменника свідчать про те, що він мав значний вплив на інтелектуальний розвиток своїх вихованців: прищеплював молоді любов до науки, літератури, мистецтва. Зазначимо, що серед вихованців Будинку були такі відомі особи, як математик М. Остроградський і художник А. Мокрицький.

Відомо, що Котляревський захоплювався театральним мистецтвом. 1816 року він разом зі своїми вихованцями під Новий рік організував спектакль, у якому теж брав участь. Крім того, для учнівської молоді видавав щотижневий рукописний журнал «Полтавська муха», у якому систематично висвітлював проблеми морального вдосконалення дітей.

Особливу увагу звертав на роль батьків у вихованні дітей, відповідальність за їхнє майбутнє. В «Енеїді» різко засудив батьків, які недбало виконують свої родинні обов'язки:

*Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки знай, що їх хвалили, –
Кипіли в нефті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в ні-на-що,
А послі чубили батьків
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидче умірали,
Щоб їм прийнятись до замків [6, с. 137].*

Митець був справжнім патріотом рідного міста. На думку дослідника В. Неборака, Полтава з її «іменням, мовою, вірою, видом» для нього була своєрідним «центром світобудови» – об'єктом родового патріотизму, «батьківщиною серця» [8, с. 144]. У дітях І. Котляревський намагався виховувати любов

до вітчизни, уміння проїнятися життєдайним почуттям служіння їй.

Слід підкреслити, що патріотизм І. Котляревський сприймав «у первинному значенні цього слова, пов'язаний не так з державою, як з родом, з синівським почуттям до батька-роду, і, якщо цей рід – закорінений, а не кочовий, – із землею, хатою, селом, містом, краєвидом, краєм, країною <...>, яка передається від батька до сина – з батьківщиною у найпервиннішому і найпрямішому значенні цього слова» [8, с. 145]. Ці ж ідеї знаходимо на сторінках «Енеїди»:

*Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильнійша од гармат* [6, с. 156].

Педагогічну діяльність наглядча Будинку для виховання дітей бідних дворян високо поцінував керівник канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна-Волконського декабрист М. Новиков, який у листі до секретаря «Вільного товариства аматорів російської словесності» А. Нікітіна 1818 року написав: «У колі вихованців чиновник Котляревський є шанованим і суворим батьком, дбайливим до доставлення їм приємностей» [5, с. 178].

Крім того, в архіві Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського зберігається лист полтавського губернатора П. В. Тутолміна від 21 жовтня 1816 року на адресу головнокомандувача в Санкт-Петербурзі, у якому зацентовано зразкове утримання притулку, високий рівень виховання й освіти, що сприяє популярності закладу серед містян. Високої оцінки, на думку губернатора, заслуговує той факт, що Котляревський, «блюдя самими дійсвенними мерами интерес казны как при всякой издержке, так и сбережением вещей, он столько же заботлив в содержании питомцев пищею и одеянием, и в самом их образовании» [1]. П. В. Тутолмін також висловлює думку про те, що Котляревський є гідним «знака отличия ордена Св. Анны 2-го класса с алмазами» [1].

Цікаво, що педагогічні методи і прийоми роботи з дітьми, які використовував І. Котляревський, знайшли відображення в повісті Т. Шевченка «Близнець». Зокрема, автор повісті наводить приклад листа Івана Петровича до Н. Ф. та П. Т. Сокир, у якому той повідомляв про добрі якості їхніх дітей – Зосі та Ваті, котрі навчалися в Полтаві під його наглядом: «Я за ними посылаю каждую субботу. Воскресенье они проводят со мною, и я не налюбуюсь ими. Не желал бы у себя иметь лучших детей, как ваши дети. Моя “Муха” наполняется еженедельно описанием их детских прекрасных качеств» [13, с. 289]. Зауважимо, що саме Іванові Петровичу належить одне з чільних місць серед персонажів, які мали безпосередній вплив на формування характерів близнят. Митця зображено у творі

як «автора славнозвісної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялось» [13, с. 324]. На думку літературознавців, саме в цій повісті створено перший художній образ автора безсмертної «Енеїди». Його постать вималювана Т. Шевченком із повагою та любов'ю. Читаємо в повісті: «Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотноному халаті і в простому селянському солом'яному брилі» [13, с. 324]. Іван Котляревський постає мудрим і благородним учителем, який веде скромне існування в будиночку, що «споруджений рабом божим Н. Року божого 1710» [13, с. 324], але попри це здатен оцінити благородство душі й підтримати прагнення до науки.

Місцева влада, високо поцінувавши педагогічну діяльність Котляревського і його заслуги в цій галузі, призначила його з 25 серпня 1827 року попечителем полтавських богоугодних закладів. Цю посаду він обіймав до 1835 року, залишаючись водночас і наглядчаем Будинку виховання дітей бідних дворян.

Особлива сторінка в житті І. П. Котляревського пов'язана з Полтавським інститутом шляхетних дівчат, який було відкрито 12 грудня 1818 року з ініціативи княгині В. О. Репніної, дружини третього генерал-губернатора Полтави М. Г. Репніна. Родина Репніних тісно спілкувалася з Котляревським. Микола Григорович навіть подарував письменнику свій портрет. Варвара Григорівна, розумна й освічена жінка, яка сповідувала ідеали просвітителів, часто спілкувалася з Іваном Петровичем, ділилася своїми роздумами щодо виховання. Відомо, що Котляревський декілька разів відвідував Інститут шляхетних дівчат. Знаючи письменника як «доброго християнина і набожну людину, яка строго виконує настанови церкви, дотримується постів, часто відвідує богослужіння» [5, с. 109], княгиня Репніна запропонувала йому взятися за переклад із французької мови богословської праці Дюкена «Размышления о расположении, с каким должно приступать к чтению святого Евангелия от Луки». Варвара Олексіївна пояснила, що їй як кураторці Інституту шляхетних панн хотілося б залишити добрі християнські настанови для вихованок. Розмова відбулася влітку 1823 року. Котляревський погодився і впродовж 15 років працював над перекладом. Рукопис було закінчено за декілька днів до того, як душа письменника полишила цей світ. У заповіті письменника було записано бажання, щоб усі його рукописи «залишились у найближчих друзів Стеблінних-Камінських, у Полтаві. Вся моя доля – Полтава. І якщо вона збереже хоч дещо із написаного мною, це й буде найвищою винагородою за мою працю» [11, с. 168].

Аналізуючи громадську діяльність І. Котляревського, слід підкреслити, що полтавці щиро його любили та глибоко поважали, часто зверталися до нього

як до захисника скривджених і зневажених. Сучасники стверджували, що письменник насмілювався виступати навіть проти свавілля деяких полтавських поміщиків і чиновників, захищаючи простий люд.

Літератор завжди виявляв активну громадську позицію. Зокрема, на початку війни 1812 року брав участь у формуванні ополчення. У серпні 1812 року в селі Горошиному (нині – Семенівський район Полтавської області) сформував 5-й козачий кінний полк, який 2 вересня виступив маршем на Лубни, Пирятин, Прилуки, а звідти – на Тулу, де брав участь у боротьбі з наполеонівськими загарбниками. Сам Котляревський участі в бойових діях полку не брав і після закінчення його формування повернувся до Полтави до тяжкохворої матері.

Також відомо, що свою давню любов до театру митець зреалізував на посаді директора Полтавського вільного театру (упродовж 1818–1821 років був одним з очільників цього закладу). Він щиро піклувався про життя й побут акторів, досить часто сам був автором і режисером-постановником вистав. Для цього театру й написав п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які стали значною подією в історії української культури.

Іван Котляревський брав активну участь у викупі з кріпацтва талановитого майстра сцени М. Щепкіна, допомагав його родині облаштувати життя в Полтаві. За спогадами А. Щепкіна, брата актора, за клопотанням Котляревського одного з братів, «взятого із повітового училища, незабаром влаштували в гімназію» [5, с. 129].

Безперечно, І. Котляревський цікавився літературним рухом того часу. З 1818 року входив до Харківського товариства аматорів красної словесності. Відомо також, що 1819 року він став членом Біблійного товариства – був скарбником і бібліотекарем полтавської філії. Це товариство займалося розповсюдженням християнської літератури, якій відводилася значна роль у моральному вихованні особистості.

Отже, можна зробити висновок, що І. П. Котляревський відіграв помітну роль у громадському житті Полтави. Не менш значущим є і його внесок у розвиток педагогіки того часу. Його гуманістичні просвітницькі погляди, методи і прийоми роботи з дітьми знайшли подальший розвиток у діяльності майбутніх українських педагогів. Найвищою оцінкою громадської діяльності першого класика нової української літератури є слова відомого літературознавця С. Єфремова: «Щоб до ладу зрозуміти, чого вартий Котляревський в історії громадського руху на Україні, повинні ми якнайбільшу увагу звернути на три моменти в його творчості, а саме: стосунки Котляревського до того ґрунту, на якому зародилась його діяльність, силу його свідомості і, нарешті, її наслідки та вплив на формування національної ідеї й

руху на Україні. Характеристика цих моментів і дасть нам відповідь на питання про самостійність, свідомість та вплив Котляревського» [4, с. 302]. Можна впевнено стверджувати, що, вкладаючи прогресивні просвітницькі ідеї свого часу, які не суперечили його християнському світоглядові, не лише в літературну творчість, а й у громадську та педагогічну діяльність, І. П. Котляревський виступав на захист свого народу, дбав про його національну самобутність і гідність.

Література

1. Архів Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського. – Інв. № 665-р.
2. Войцехівська І. Апологет європейського просвітництва / І. Войцехівська // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 188.
3. Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. / П. К. Волинський – К. : Дніпро, 1969. – 270 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов – К. : Femina, 1995. – 686 с.
5. І. Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К. : Дніпро, 1969. – 631 с.
6. Котляревський І. П. Енеїда : поема / І. П. Котляревський. – Харків : Фоліо, 2005. – 350 с.
7. Ленда Р. Іван Котляревський і доба національного відродження / Р. Ленда // Українська мова та література. – 2008. – № 37 (жовт.). – С. 8–9.
8. Неборак В. Перечитана «Енеїда»: Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія / В. Неборак. – Львів : Астрон, 2001. – 283 с.
9. Сивокінь Г. Іван Котляревський на тлі сучасної йому європейської літературної думки / Г. Сивокінь // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 2–4.
10. Сковорода Г. С. Сад божественных песней : вірші, байки, діалоги, притчі / Г. С. Сковорода. – К. : Дніпро, 1988. – 319 с.
11. Ткаченко Н. С. І. Котляревський у школі / Н. С. Ткаченко, К. О. Ходосов – К. : Рад. шк., 1977. – 191 с.
12. Хропко П. П. Іван Котляревський. Біографічний нарис/ П. П. Хропко – К. : Дніпро, 1969. – 102 с.
13. Шевченко Т. Г. Повести / Т. Г. Шевченко. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 689 с.

Lyudmila Cherednyk

PUBLIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY I. P. KOTLYAREVSKY

The article examines important aspects of public and pedagogical activity of the classic of Ukrainian literature I. Kotlyarevsky in line with advanced European ideas of enlightenment. The service of I. P. Kotlyarevsky

as superintendent of the House for raising children of poor nobles. It is noted that pedagogical thoughts were imbued with the spirit of nationality, formed on the basis of the best traditions of folk pedagogy. Kotlyarevsky was a supporter of the harmonious development and comprehensive education of the young generation. In his post, he took care of mental and aesthetic education, the development of a taste for literature and art in children. It is noted that humanistic educational views of I. Kotlyarevsky, his methods of work with children have found further development in the activity of future Ukrainian educators. It is little known that the Poltava, perfectly fluent in French, worked for 15 years on the translation of Duke's theological work «Reflections on the arrangement with which to begin reading the Holy Gospel of Luke». A writer with genuine concern for the life of actors, he was often the author and director of many plays. It was for the Poltava Theater that he wrote the plays «Natalka Poltavka» and «Moskal-magician», which be-

came a significant event in the history of Ukrainian literature and theater. Ivan Kotlyarevsky actively participated in the redemption from the serfdom of the talented stage master M. Shchepkin, helped his family to arrange life in Poltava. The writer has always shown his active public position. Thus, at the beginning of the war of 1812 he participated in the formation of a militia. I. Kotlyarevsky was interested in the literary movement of the time. He was a member of the Kharkov Society of Red Literature Fans. He took an active part in the work of the Bible Society, which dealt with the spread of Christian literature, which played a significant role in the moral upbringing of the individual. The social activities of the writer were highly appreciated by posterity.

Key words: pedagogy, educational ideology, social activity, moral improvement, ideas of humanism, Christian outlook.

Надійшла до редакції 04.10.2019 р.

УДК 821.161.2 Котляревський.09

Лілія Чикур

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНА І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті осмислено ідею культурно-історичного контексту феномена І. Котляревського, розглянуто його сучасну рецепцію. Це важливо для паростків української духовної еліти, усвідомлення стану національного буття. Обрана тема продиктована тим, що кожна людина прагне досягти своє місце, роль та призначення в цьому житті. Інакше кажучи, будь-яка людина хоче жити осмислено. Це осмислення й усвідомлення продиктоване, за Г. Сковородою, потребою знайти свою «сродну працю», реалізувати своє покликання. І. П. Котляревському вдалося реалізувати себе на своїй Батьківщині й залишити по собі яскравий творчий доробок, який не перестає бути в центрі сучасних літературознавчих інтерпретацій. Тому акцент, зроблений у статті, стосується феномена автора.

Ключові слова: феномен, рецепція, інтерпретація, алюзія автора, міфологема.

Ми багато чули про національну духовну традицію, про діалог з іншими культурами. Варто лише згадати західноєвропейську літературу, якій були відомі бурлескно-трагедійні твори італійця Лаллі «Перелицьована «Енеїда»», французів Спаррона «Перелицьований Вергілій» та Брефебата «Смішна

«Енеїда»», німця Шмідта «Енеїда» та австрійця Блюмауера «Вергілієва «Енеїда», або Пригоди благочестивого героя Енея».

Термін «феномен», зазначений у статті, може мати ряд значень. Згідно з визначенням, феномен – незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути. І все ж ми прагнемо розглянути культурно-історичний контекст феномена автора. Для цього потрібно з'ясувати сучасну рецепцію феномена І. Котляревського – людини, яка своєю діяльністю намагалася зберегти власне національне обличчя, свій національний образ, визначити пріоритетне місце в культурному процесі доби.

Сучасний читач відчуває на собі ті зміни і трансформації, яких зазнає література. Він ніби розчиняється в алюзіях автора. Класичний текст «Енеїди», що сприймався П. Кулішем як «бурлацьке юродство», а Т. Шевченком як «сміховина на московський кшталт», сучасний читач сприймає як опоетизовану історію українського козацтва. Відомо, що такої думки дотримуються багато дослідників, зокрема В. Шевчук, який розглядає мандри троянців на чолі з Енеєм як «рух козацтва в часі», що став наслідком зруйнування Запорізької Січі 1775 р. та скасування Гетьманства [10, с. 11].